

सोलापूर जिल्ह्यात प्राचीन वैदिक धर्माचा प्रसार

डॉ. धनंजय ना. मोगले

इतिहास विभाग, वसुंधरा कला महाविद्यालय, जुळे सोलापूर

Corresponding Author- डॉ. धनंजय ना. मोगले

सारांश

हिंदू धर्माचा विचार करता भारतभर पसरलेला प्राचीन वैदिक धर्म महत्त्वाचा होता. या धर्माचे पुनरुज्जीवन उत्तर भारतात शुंग राजघराण्यापासून सुरू झाले होते. महाराष्ट्रातील आणि महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातील सर्व प्रजाकुलांचे राज्यकर्ते वैदिक धर्माचे उपासक होते. सोलापुरातही वेगळा धर्म नव्हता. वैदिक धर्माच्या उपासनेमुळे चीनमध्ये यज्ञ आणि यज्ञही प्रचलित होते. शिलालेखांवरून माहिती मिळते. ते प्रशासकीय आणि राजकीय काम करत होते. सोलापूर जिल्ह्यातील त्यांच्या राजकीय व प्रशासकीय कामगिरीबरोबरच त्यांनी धार्मिक कर्तव्येही पार पाडली. हळुहळू वैदिक धर्मातून यशाचे महत्त्व कमी होऊ लागले आणि स्मृती पुराण धर्माला महत्त्व प्राप्त झाले ", उदाहरणार्थ, स्मार्त पुराण धर्मानुसार, पंचमहायज्ञ, उपवास, मूर्तीपूजा, दानधर्म, मंदिर बांधणी, यात्रा या सर्वांना प्राचीन महाराष्ट्रात महत्त्व प्राप्त झाले. शिव मंदिरे, ब्रह्मा, विष्णू, महेश मंदिरे, विष्णू मंदिरे सोलापूर जिल्ह्यात कल्याणीच्या चालुक्य काळात बांधली गेली.

प्रास्ताविक:

भंडारकवठे येथील कालिदेव मंदिर इसवी सन ११०९, वाफळे येथील तेजेश्वर मंदिर १२९०, कपिलसिद्ध मल्लिकार्जुन मंदिर इ. शिवमंदिरांचे अवशेष म्हणून पाहिले जाते. सोलापूर जिल्ह्यात अनेक ठिकाणी शिवमंदिरे अशी वैष्णव मंदिरे बांधली गेली. काणी हे विष्णू गोपाळ, वडवळ येथे मुरलीधर, नारायण चिंचोली येथे केशव आणि पंढरपूर व बार्शी येथे विठ्ठल भगवंत म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्या स्थापत्यकलेवरून स्पष्ट होते. ही सर्व मंदिरे प्राचीन काळातील आहेत. पंढरपुरात बाराव्या शतकापासून ते सोळाव्या शतकापर्यंत चार-पाच शिलालेख लिहिलेले आहेत. सोलापूर जिल्हा कर्नाटकच्या सीमेवर असल्याने या ठिकाणी शैव आणि वैष्णव पंथीयांमध्ये वाद कायम राहणार आहेत. हा वाद मिटवावा : त्यामुळे या जिल्ह्यात अनेक ठिकाणी हरि-हरच्या मूर्ती तयार करण्यात आल्या. वडवड येथील मुरलीधर मंदिरातील शिल्प या संकल्पनेतून निर्माण झाल्याचे दिसते. कारण ही मूर्ती शिव आणि विष्णूच्या चिन्हे आणि प्रतिकांनी बनवली आहे

वैष्णव धर्माची चिन्हे मूर्तीच्या पायाशी आहेत. हेदुडा स्थितीत आहे आणि त्याच्या डोक्यावर नागाचा मुकुट आहे. मूर्तीच्या खांद्यावरील दागिने तुळशीच्या रुद्राक्षाचे आहेत. तसेच बासरी हातात भरलेली आहे. शिव आणि विष्णू एकाच देवाची दोन रूपे आहेत. हे या मूर्तीच्या माध्यमातून दाखवण्यात आले आहे. तसेच शिव आणि वैष्णव यांच्यातील वाद मिटवण्यासाठी सोलापूर जिल्ह्यात ठिकठिकाणी मूर्तीची स्थापना करण्यात आली. मंदिरे त्याच उद्देशाने बांधली गेली. त्यामुळे सोलापूर जिल्ह्यात वैदिक काळात वैदिक धर्म अस्तित्वात असल्याचे स्पष्ट होते. या ठिकाणी वैदिक धर्माचे कितीही कर्मकांड केले गेले तरी चालेल. सोलापूर जिल्ह्यात यज्ञ याग आणि उपवास, मूर्तीपूजा, पूजाविधी, देवतांनी त्यांना दिलेल्या भेटवस्तू आणि यात्राही झाल्या.

प्राचीन सोलापूरचा धार्मिक दृष्टिकोनातून विचार केल्यास या जिल्ह्यात विविध पंथ अस्तित्वात असल्याने विविध पंथ अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. धर्मपंथातील वैष्णव आणि शैव पंथासाठी वीरशैव संप्रदाय महत्त्वाचा होता.

धर्माच्या दृष्टीकोनातून जैन आणि बौद्ध हेही महत्त्वाचे धर्म होते. विठ्ठल संप्रदाय, वारकरी संप्रदाय आणि नाथ संप्रदाय हेही वैष्णव संप्रदाय म्हणून महत्त्वाचे होते. नाथ संप्रदाय, योगी संप्रदाय या नावानेही ओळखले जाते. सोलापूर जिल्ह्याच्या दृष्टिकोनातून विठ्ठल संप्रदाय आणि वारकरी संप्रदाय हे प्राचीन काळी खूप महत्त्वाचे होते. या दोघांशी संबंधित असलेला विठ्ठल देव सोलापूर जिल्ह्यातील पंढरपूर येथे असल्याने विठ्ठल संप्रदाय आणि भक्ती संप्रदायाला मानाचे स्थान मिळाले. पंढरपूर येथे सापडलेल्या शके ११५९ च्या शिलालेखात पंढरपूरचा उल्लेख आहे. तेथे एक छोट्टेसे मंदिर बांधून पांढरगे गाव विठ्ठलाला अंग व रंग अर्पण करण्यासाठी दान दिल्याचा उल्लेख शिलालेखात आहे. या पंढरपुर गावाचे रूपांतर पंढरपूर, पंढरपूरमध्ये झाले. १३ व्या शतकात महाराष्ट्रातील भक्तीमार्ग चळवळीमुळे सुरू होतो.

वारकरी संप्रदाय महत्त्वाचा ठरला. पंढरपूरचा विठ्ठल श्रीकृष्णाचे रूप झाला. पंढरपूर आणि त्याचे आराध्य दैवत श्री विठ्ठल हे वारकरी संप्रदायाचे केंद्र बनले. या देवतेची आषाढी व कार्तिकी यात्रा अत्यंत महत्त्वाची ठरली. आजही सोलापूर जिल्ह्यात हे दोन युद्ध सुरू असल्याचे दिसते. सोलापूर जिल्ह्यातील वैष्णव, विठ्ठल आणि वारकरी संप्रदाय आषाढी आणि कार्तिकी बारी इत्यादी कथा आजही सोलापूर जिल्ह्याच्या धार्मिक अस्मितेची साक्ष देतात. याशिवाय नाथ संप्रदाय आणि महानुभाव संप्रदाय या जिल्ह्यात प्राचीन काळी अस्तित्वात असल्याचे दिसते. महानुभाव पंथाचा उदय यादव काळात झाला. त्याचे संस्थापक चक्रधर स्वामी होते. हा पंथ किंवा पंथ म्हणजे भगवान श्रीकृष्णाला मानणारा संप्रदाय. चक्रधारा हा कलियुगातील भगवान श्रीकृष्णाचा अवतारही मानला जातो.

त्यामुळे प्राचीन काळी वरीलप्रमाणे सोलापूर जिल्ह्यात वैष्णव धर्माची भरभराट झालेली दिसते. हिंदू धर्माचा एक भाग म्हणून शैव धर्म या जिल्ह्यात प्राचीन काळी अस्तित्वात होता. शैव धर्म चार पंथांमध्ये विभागला गेला. शैव पंथ, पशुपत पंथ, कारख पंथ, कापालिक पंथ असे पंथ होते. कापालिक पंथ कालमुख पंथ

म्हणूनही ओळखला जात असे. शैव धर्माचे अस्तित्त्व प्राचीन राष्ट्रकूट शासकांच्या काळापासून आणि त्याच्या शिलालेखांवरून सापडते. सोलापूर जिल्ह्यात अनेक ठिकाणी या धर्माची मंदिरे असल्याचे वर नमूद केले आहे. सोलापूर जिल्ह्यात सापडलेल्या काही शिलालेखांवरून शव मंदिरे आणि शैव पंथाची कल्पना येते. याबाबतची संशोधन माहिती सोलापूर येथील शिलालेख अभ्यासक श्री.आनंद कुंभार यांनी या त्रैमासिक संशोधनात दिली आहे. संपूर्ण महाराष्ट्रात हा शैव धर्म अस्तित्वात असल्याने या मंदिरांना दान दिल्याची उदाहरणेही शिलालेखांमध्ये आढळतात.

यासाठी महाराष्ट्रभर विविध मंदिरे बांधल्याचे पुरावेही आहेत. या मंदिरासाठी दिलेल्या देणग्यांपैकी दोन दानही ज्ञात आहेत. या जिल्ह्यात प्राचीन काळी शैव धर्माचे चार पंथही अस्तित्वात होते. यादव काळात राज्यकर्ते वेगवेगळ्या धर्मांना देणगी देत होता. सोलापुरातील मंदिरातील मूर्ती आणि शिलालेखांमध्ये शैव धर्माचे अस्तित्त्व दिसून येते. प्राचीन काळी वीरशैवपंच हा सोलापूर परिसरातील महत्त्वाचा संप्रदाय होता आणि त्याचे मुख्य केंद्र सोलापूर जिल्ह्यात होते. राजा भिल्लम पाचवा हा वीरशैवपंथाचा संरक्षक संत होता. तो यादव शासक होता.

यादव घराण्यातील जयतगो, सिंदन, कृष्ण आणि महादेव इत्यादी. यादव साम्राज्य संपूर्ण महाराष्ट्रात असताना या पंथाला राज्यकर्त्यांनी खूप प्रोत्साहन दिले होते. तेव्हा सोलापूर जिल्ह्यातही यादव यांचा प्रभाव होता. यादव काळात सोलापूर जिल्ह्यातील सोनलिंगे हे वीरशैव पंथाचे महान संत श्री सिद्धमेश्वर यांचे मूळ स्थान होते. यादव हे सत्ताधारी वीरशैव पंथाचे भक्त होते. त्यामुळे त्याला सिद्धार्थबद्दल खूप आदर होता.

सिद्धमेश्वराचे शब्द हो यादव राज्यकर्त्यांनी अत्यंत पवित्र आणि महत्त्वाचे मानले असल्याने, यडर राज्यकर्त्यांनी त्यांच्या शिलालेखांमध्ये त्याचे शब्द वापरले आहेत. यादवांच्या २० शिलालेखांमध्ये सिद्धमेश्वराचे दोन महत्त्वाचे हयात असलेले आढळतात. हे दोन श्लोक सोनाली लीग, सोलापूर येथील मल्लिकार्जुन मंदिराला

दिलेल्या देणग्या संदर्भातील आहेत. सोलापूरच्या शनि रंधवाकाने पुराणांची रचना केली. त्यातील माहितीनुसार सिद्धेश्वरांनी सोनालीगे शहरात तलाव बांधून त्यावर अनेक शिवलिंगांची प्रतिष्ठापना केली. इ.स. १९६० मध्ये, या पंथातील बसवेश्वर नावाचे एक महान संत प्राचीन सोलापूर जिल्ह्यात होऊन गेले.

बिजल हा कल्याणीचा चालुक्य शासक विक्रमादित्य सहावाचा मांडलिक म्हणून सोलापूर जिल्ह्यातील मंगळवेढ्याचा प्रभारी होता. बिजल कलचुरी कुटुंबातील होती. त्यांनी इ. सन १९६२ मध्ये सोलापूर जिल्ह्यातील मंगळवेढ्या येथे आपले राज्य स्थापन केले. बसवेश्वर हे बिजलचे आश्रित मंत्री होते. हा बसवेश्वर वीरशैव संप्रदायाचा उपासक आहे पंथाचे संस्थापक सोलापूर जिल्ह्याचे थोर संत होते हे स्पष्ट होते. अशा उपलब्ध पुराव्यांच्या आधारे सोलापूर हे प्राचीन काळी चिराशिवाचे पवित्र देवस्थान होते. यादवांच्या अनेक राज्यकर्त्यांनी या पवित्र स्थळाला दान दिले होते. मंगळवेढ्या आणि सोलापूरनंतर याच जिल्ह्यातील अक्कलकोट तालुक्यात वीरशैव पंथाचे दुसरे केंद्र दिल्ली होते. हिली हे हत्तरसंग गाव आहे त्या ठिकाणी कुडलसंगम नावाचे मंदिर आहे.

दक्षिण भारतातील वीरशैव पंथाचे अनेक भक्त या मंदिरात येत असत. यादव नृपतीसिंदन योन मंदिरात दान केले. यादवांचे राज्यकर्ते, अधिकारी, राजघराण्यातील सदस्य आणि सामान्य लोक वीरशैवांच्या मंदिराला दान देत असत. या पंगतीच्या संस्कारानुसार त्यांचे अंतिम संस्कार करण्याची इच्छाही त्यांनी व्यक्त केली. त्यामुळे सोलापूर जिल्ह्यातील वीरशैव पंथाचे प्राचीन महत्त्व स्पष्ट झाले. सोलापूर जिल्ह्यात वरील सर्व पंथांच्या संयोगाने जैन व बौद्ध धर्म प्राचीन काळी अस्तित्वात असल्याचे दिसते. या जिल्ह्यात काही प्राचीन जैन मंदिरे बांधली गेली असावीत. मंदिरे उद्ध्वस्त झाली असली तरी सोलापूर जिल्ह्यात अनेक देवधर्माच्या मूर्ती जीर्ण अवस्थेत सापडतात.

कुंभारी, हत्तूर, निंबर्गी, लांबोटी येथे मूर्ती आहेत. गेल्या शतकात सोलापूर जिल्ह्यात जैन देवता पद्मावतीची मूर्ती सापडली होती. ही मूर्ती आजही चंदीगड येथील संग्रहालयात आहे.

निंबर्गी आणि मलकवठे येथील शिलालेखांमध्ये जैन मंदिरांचे संदर्भ सापडतात. जैन यात्रेकरूंच्या भंगलेल्या मूर्तीही आहेत. धार्मिक पंथांमधील संघर्षामुळे अनेक ठिकाणी मंदिराचे आणि मूर्तीचे स्वरूप बदलण्यात आले. शिवमंदिरही जैन मंदिर म्हणून पुढे आले. जैनांची जोडी फक्त पहावयास मिळते. सोलापुरात प्राचीन काळी बौद्ध धर्म अस्तित्वात होता.

महाराष्ट्रातील अनेक जिल्ह्यांमध्ये अनेक बौद्ध विहार स्थापन झाले. या मठांना अनेक राज्यकर्त्यांनी देणग्याही दिल्या. सोलापूर जिल्ह्यात शिलाहार राजवटीत बौद्ध धर्म अस्तित्वात होता असे दिसते. वर म्हटल्याप्रमाणे सोलापूर जिल्ह्यात प्राचीन काळी विविध धर्मांचे अस्तित्व होते. प्राचीन वैदिक धर्म, जैन आणि बौद्ध धर्मांचे वैचारिक सहअस्तित्व शिलालेख आणि काही देवस्थानांवरून स्पष्ट होते. प्राचीन काळातील हे विविध धर्म आणि पंथ कोणत्याही भेदभावाशिवाय सोलापुरात फोफावत होते.

समारोप :

अर्थातच, सोलापुरातील काही धर्मगुरूंनी सोलापूरची धार्मिक परिस्थिती उच्च पातळीवर ठेवण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसते. सोलापुरात वीरशैव आणि लिंगायत समाजाचे प्राबल्य असल्याने या समाजातील काही साधू पुरुषांचा थोडक्यात अभ्यास करणे आवश्यक आहे. कारण प्राचीन काळातील सोलापूरची धार्मिक परिस्थिती पाहता सिद्धेश्वर, रेवण सिद्धेश्वर, बसवेश्वर, किरीटेश्वर इत्यादी महापुरुषांचा थोडक्यात आढावा घेणे वावगे ठरणार नाही. कारण या लोकांच्या धार्मिक योगदानाशिवाय सोलापूरची धार्मिक परिस्थिती पूर्ण होणार नाही. सोलापूर जिल्ह्यातील वैदिक धर्माचा विस्तार चांगला झाला होता आणि या काळात वैदिक धर्म समृद्ध होता.

संदर्भग्रंथ

१. सोलापूर शहराचा इतिहास, विठ्ठल नरसम्पा, जक्कल प्रकाशन समाचार प्रेस .
२. महाराष्ट्रातील जिल्हे, बाँम्बे प्रेसिडेन्सी सोलापूरचे गॅझेटियर
३. संशोधक, त्रैमासिक आनंद कुंभार मार्च २००४ पृष्ठ क्र. १५ ते १८८.

४. संशोधक, श्री आनंद कुंभार २००४ पृष्ठ क्र. १५
५. संशोधन लहर, श्री आनंद कुंभार १९८८ पृष्ठ क्र.७०.
६. सोलापूर जिल्ह्यातील शिलालेख - रिती प्रकाशन
७. संशोधक,आनंद कुंभार, पृष्ठ क्रमांक ४७